

ՀՏԴ 941(479.243)

Պատմություն

XIII ԴԱՐԻ ԱՐՅԱԽԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ, ԹԱԳԱՎՈՐ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ-ԴՈԼԱՅԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ստեփան ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հասան-Ջալալ-Դոլա, Արցախ, Ներքին Խաչեն, Արցախի իշխանաց իշխան, Գանձասարի եկեղեցի, Կաչաղակաբերդ, Խոխանաբերդ, Հեթում I, Աթաբեկ-Իվանե, Ռուզական:

Key words: Hasan-Jalal-Dola, Artsakh, Lower Khachen, prince of princes of Artsakh, monastery of Gandzasar, Kachaghakaber, Khokhanaber, Hetum I, Atabek-Ivane, Ruzaqan.

Ключевые слова: Асан-Джалал-Дола, Арцах, Нижний Хачен, князь князей Арцаха, церковь Гандзасар, Качахакаберт, Хоханаберт, Етум I, Атабек-Иване, Рузакан.

S. Hasan-Jalalyan THE ORIGIN AND ACTIVITIES OF THE PRINCE OF PRINCES, KING OF THE XIII CENTURY OF ARTSAKH HASAN-JALAL-DOLA

This article presents the origin and activities of the prince of princes of the XIII century of Artsakh, Hasan-Jalal-Dola. In a very short period of time Hasan-Jalal-Dola, due to his management, diplomatic and leadership God-given talents, acquired the status of reigning. Hasan-Jalal-Dola was one of the most prominent statesmen, military and political leaders of the Armenian political reality of the XIII century. His political and diplomatic activity was a unique phenomenon in the history of medieval Armenia. He in fact (de facto) and legally (de jure) presented himself and was recognized by foreigners as the head of an independent and sovereign state.

If we try to briefly assess the activity of the prince of princes of Artsakh, we can say that if we now have a free and independent Republic of Artsakh, then in this undoubtedly also has an invaluable contribution the king of Artsakh of the XIII century, the prince of princes of the Armenian princely family Aranshakhiks Hasan-Jalal-Dola.

С. Асан-Джалалян ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КНЯЗЬЯ КНЯЗЕЙ, КОРОЛЯ АРЦАХА XIII ВЕКА АСАНА-ДЖАЛАЛА-ДОЛЫ

В данной статье представлены происхождение и деятельность князя князей Арцаха XIII века Асана-Джалала-Долы.

В очень коротком периоде времени Асан-Джалал-Дола, благодаря своему правлению и данные богом дипломатическим и полководческим талантам, приобрел статус царствующего.

Асан-Джалал-Дола был одним из самых выдающихся государственных, военных и политических деятелей армянской политической реальности XIII века. Его политическая и дипломатическая деятельность была уникальным явлением в истории средневековой Армении. Он фактически (де-факто) и юридически (де-юре) проявил себя и был признан иностранцами как глава независимого и суверенного государства.

Если мы попытаемся кратко оценить деятельность князя князей Арцаха, то можем сказать, что если мы сегодня имеем свободную и независимую Республику Арцах, то в этом несомненно также имеет неоценимый вклад король Арцаха XIII века, князь князей армянского княжеского рода Араншахиков Асан-Джалал-Дола.

Հոդվածում ներկայացվում է XIII դարի Արցախի իշխանաց իշխան, թագավոր Հասան-Ջալալ-Դոլայի ծագումը և կատարած գործունեությունը:

Շատ կարճ ժամանակամիջոցում Հասան-Ջալալ-Դոլան, շնորհիվ իր կառավարման, դիվանագիտական և զորավարական աստվածատուր տաղանդի, ձեռք է բերում գահերեցի կարգավիճակ:

XIII դարի հայ քաղաքական իրականության մեջ Հասան-Ջալալ-Դոլան ամենանշանավոր պետական, ռազմական ու քաղաքական գործիչն էր: Նրա քաղաքական-դիվանագիտական գործունեությունը Հայաստանի միջնադարյան պատմության մեջ եզակի նրկույթ էր: Նա փաստացի (դե-ֆակտո) և իրավաբանորեն (դե-յուրե) ներկայացել և օտարների կողմից ճանաչվել է որպես անկախ, ինքնիշխան պետության ղեկավար:

Եթե փորձենք համառոտ բնութագրել Արցախի իշխանաց իշխանի գործունեությունը, ապա կարող ենք ասել, որ եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ Արցախի Հանրապետություն, ապա դրանում, անկասկած, իր անուրանալի ներդրումն ունի նաև XIII դարի Արցախի թագավոր, իշխանաց իշխան Առանշախիկ Հասան-Ջալալ-Դոլան:

Պատմահայր Խորենացին ցույց է տվել, որ Արցախի և ՌԽԻՔԻ նախարարական տների ներկայացուցիչները բուն հայկական են՝ սերված Հայկ նահապետի ժառանգներից, մասնավորապես Առանից:

Մինչև ուշ միջնադար Արցախի և ՌԽԻՔԻ իշխանական տների ներկայացուցիչներն իրենց անվանում էին Առանշահիկներ, այսինքն՝ Առան նահապետից սերված իշխաններ: Առանից սկսած՝ նրա ժառանգների իշխանությունը հայոց Արցախ և ՌԽԻՔ նահանգներում անընդմեջ շարունակվել է երկու հազարամյակ:

Առանշահիկների ծագման մասին Խորենացու մեկնաբանությունը հետագա հայ պատմիչները ևս ընդունել են¹: Այսպես, VII դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին Հայկ նահապետի ժառանգներից Առանից սերված Առանշահիկներին համարում է Արցախի, ինչպես նաև ՌԽԻՔԻ իշխանական տների նախնիներ²: Նույն տեսակետին է նաև XIII դարի մեկ այլ պատմիչ՝ Կիրակոս Գանձակեցին³:

V դարի վերջում Առանշահիկները Վաչագան Բարեպաշտի գլխավորությամբ ստեղծեցին իրենց թագավորությունը⁴՝ այնուհետև դառնալով թագավորական տոհմ:

Արաբական տիրապետության վերջում Արցախի Առանշահիկները իրենց իշխանությունը տարածում են հիմնականում նահանգի նախալեռնային ու լեռնային գավառների վրա, որոնք մեկ ընդհանուր անունով կոչվում էին Խաչեն⁵:

XII դարի սկզբին Խաչենի տարածքի վրա գոյանում են Առանշահիկներից սերված երկու իշխանություններ՝ Ներքին Խաչենի՝ ի դեմս իշխան Վախթանգ Մեծի⁶ և Հաթերքի՝ ի դեմս գերագահ իշխան Հասանի (1142-1182թթ.)⁷: Դարավերջին վերոհիշյալ երկու իշխանությունը ավելանում է երրորդը՝ նույնպես Առանշահիկներից սերող Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանությունը⁸, ի դեմս իշխան Հասանի⁹:

XIII դարի սկզբին Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Ներքին Խաչեն գավառի իշխան էր Հասան Մեծի որդի Վախթանգը, որն աղբյուրներում կոչվել է նաև Վախթանգ-Տանգիկ: «Տանգիկ»-ը, ըստ երևույթին, Վախթանգ անվան երկրորդ վանկն է՝ «թանգ»-ը կամ «տանգ»-ը «...փաղաքշական «իկ» մասնիկով հանդերձ: Անվանը փոքրացուցիչ մասնիկ ավելացնելու մեջ կարող էր դեր խաղացած լինել նաև նույն ժամանակ Խաչենում գահերեցի իրավունքով իշխող տոհմակից մյուս Վախթանգը, որը Հաթերք գավառի տերն էր և կոչվում էր «գլխավոր այլոց իշխանաց»¹⁰¹¹:

Վախթանգ-Տանգիկն ամուսնացել էր ժամանակի հայ-վրացական միացյալ պետության ամիրսպասալար*, իշխանաց իշխան Բագրատունի Սարգիս Զաքարյանի¹² և Սահակադուխտ Արծրունու¹³ դուստր Խորիշահի հետ, ով ամիրսպասալարի պաշտոնում Սարգիս Զաքարյանին հաջորդած Զաքարեի և Վրաց արքունիքի աթաբեկ (թագավորական տան կառավարիչ, թագաժառանգի դաստիարակ)¹⁴ Իվանեի քույրն էր: Վախթանգ-Տանգիկն ու Խորիշահն ունեցել են յոթ

¹Хасан-Джалалян С., Рукописные источники по генеалогии кячзей Хачена, “Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания”, материалы XX международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2008г., ч. II, Москва, 2008, с. 648.

² Մովսեսի Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 14-15:

³ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու, Թիֆլիս, 1909, էջ 182:

⁴ Մովսեսի Կաղանկատուացու Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 55-60, 97-103:

⁵ ՌԽԻՔԱՅԵԱՆ Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, էջ 55:

⁶ ՌԽԻՔԱՅԵԱՆ Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 135-136:

⁷ Նույն տեղում, էջ 145:

⁸ Նույն տեղում, էջ 152:

⁹ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁰Орбели И., Асаны Джалал, князь Хаченский, “Известия Императорской Академии Наук”, серия VI, т. III, N 61, Санкт-Петербург, 1909, с. 408.

¹¹ ՌԽԻՔԱՅԵԱՆ Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 140:

*Ամիրսպասալար – XIII դարում հայ-վրացական միացյալ պետության մեջ քաղաքացիական և ռազմական գործերի գլխավոր կառավարիչ, (տե՛ս Սամուելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ. I, Երևան, 1939, էջ 240-241):

¹² Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 346:

¹³ ՌԽԻՔԱՅԵԱՆ Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 148; Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. III, Երևան, 1977, էջ 137:

¹⁴ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 65:

Կարծում ենք՝ շինարարության երկար տևելու պատճառը օտարների պարբերական արշավանքներն էին դեպի Արցախ. նախ XIII դարի 20-ական թվականներին Ջալալ ադ-Դինի հորդանների արշավանքը, այնուհետև թաթար-մոնղոլների ավերիչ առաջին ասպատակությունները, որին էլ հաջորդեց երկրորդ արշավանքը:

Ժամանակի պատմիչները և հատկապես Կիրակոս Գանձակեցին հիացմունքով են նկարագրում եկեղեցու շինարարությունն ու նրա օժանդակող արարողության մանրամասները:

Եկեղեցու օժանդակող արարողությունից հետո, Հասան-Ջալալ-Դոլան շքեղ ճաշկերույթ է կազմակերպել: Ինքն անձամբ հյուրասիրել և սպասարկել է մասնակիցներին, ապա յուրաքանչյուրին իր պատվի համեմատ առատաձեռն նվերներ հանձնելով, բոլորին ճանապարհել է: Այս հանդիսությունը, համաձայն արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու, տևել է ունեցել 1240 թվականին՝ Վարդավառի մեծ տոնի օրը¹:

Պրոֆեսոր Բ. Ուխտաբեյանը պարզել է, որ 1240թ. Վարդավառի մեծ տոնը տևել է ունեցել հուլիսի 22-ին և համապատասխանել է շաբաթվա յոթերորդ՝ կիրակի օրվան²:

Փաստորեն, համաձայն արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու վկայության՝ 1240 թվականի Վարդավառի մեծ տոնի օրը առանձնահատուկ շքեղ է եղել Խաչենագետի հովիտը: Այդ օրը Արցախի կաթողիկոս Ներսեսն իր եպիսկոպոսներով ու հայոց աշխարհի ծայրերից ժամանած 700 քահանաներ պատրաստվում էին օժել Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի անվան տաճարը:

Օժման պաշտոնական արարողությունից հետո բացվել են հյուրասիրության սեղաններ: Արցախի իշխանաց իշխանն անձամբ սպասարկել է բոլոր հյուրերին: Ավելին, հանդիսավոր խնջույքից հետո ոչ ոք դատարկածեղ չի հեռացել, Հասան-Ջալալ-Դոլան բոլորին նվերներ է հանձնել՝ յուրաքանչյուրին իր դիրքին ու պատվին համապատասխան:

Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցու կառուցումն ավարտելուց հետո Հասան-Ջալալ-Դոլան եկեղեցու պատերից մեկի վրա փորագրել է տվել մի բավականաչափ խոսուն արձանագրություն, որը վերաբերում է ինչպես եկեղեցու կառուցմանն, այնպես էլ Հասան-Ջալալյանների իշխանական տան տոհմաբանությանը³:

Հասան-Ջալալ-Դոլայի գահակալության սկզբում տեղի ունեցան թաթար-մոնղոլական մահապիտոռ արշավանքները, որոնք չափազանց բացասական ազդեցություն ունեցան մասնավորապես Արցախի ու ընդհանրապես ողջ Կովկասի քաղաքական զարգացման ընթացքի վրա:

Ժամանակի արժանահավատ պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին այսպես է նկարագրել թաթար-մոնղոլների հանկարծակի ներխուժումն Անդրկովկաս. «Ի ՈԼԹ (1220) թուականին...(թաթար-մոնղոլները – Ս. Հ.-Ջ.) յանկարծակի յնդակարծ ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու ամենայն կազմութեամբ ելնալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, և եկնալ յաշխարհն Աղուանից, գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէր ի ճանապարհին՝ զամենեսնան սրոյ ճարակ տայր՝ զմարդ և զանասուն, մինչև ի շունս անգամ, և մեծագին հանդերձից և այլ ընչից փոյթ ինչ ոչ առնէին, բաց ի ձիոյ. և փոյթ ընդ փոյթ չոգան մինչև ի քաղաքն Տփլիսս, և դարձնալ եկին իջին յաշխարհն Աղուանից, ի սահմանս Շամքոր քաղաքիս...»⁴:

Սա թաթար-մոնղոլների առաջին արշավանքն էր Անդրկովկաս և հարևան երկրներ, որով նրանք կատարել էին հետախուզություն: «...1223 թվին, մոտ երեք տարվա արշավանքներից հետո, սրանք (թաթար-մոնղոլները – Ս. Հ.-Ջ.) վերադարձան Արևելք՝ Չինգիզ-խանի մոտ, հավաքած լինելով կարևոր տեղեկություններ արևմտյան այն երկրների մասին, որ իրենք նվաճելու էին մոտ ապագայում»⁵ - միանգամայն իրավացիորեն գրել է ակադեմիկոս Հակոբ Մանանդյանը:

Մոնղոլիայի մայրաքաղաք Կարակորումում, որը գտնվում էր Օրխոն գետի վրա⁶, 1235թ. թաթար-մոնղոլական ռազմաքաղաքական բարձրագույն ժողովը՝ Կուրուլթայը, որոշում ընդունեց նոր արշավանքներ սկսել՝ նպատակ ունենալով մոնղոլական տիրապետությունը տարածել նաև Ռուսաստանի, Արևելյան Եվրոպայի և Անդրկովկասի դեռևս չնվաճված երկրների վրա⁷:

Եվ ահա 1236թ. Կուրուլթայում ընդունված որոշումն իրագործելու մտադրությամբ արշավանքներ են ձեռնարկվում մի կողմից դեպի Ռուսաստան Չինգիզ խանի մեծ որդի՝ Ջուչիի որդի Բայթու խանի ղեկավարությամբ, մյուս կողմից դեպի Անդրկովկաս Չարմաղանի ղեկավարությամբ⁸:

¹ Նույն տեղում, էջ 256:

² Ուխտաբեյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 177:

³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 38-40; Բարխուտարեանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 250-251:

⁴ Պատմութիւն Հայոց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, էջ 190:

⁵ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 196:

⁶ Գանձակեցի Լ., Հայոց պատմություն, էջ 317:

⁷ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 210; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 606:

⁸ Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 210-211; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 606:

մոնղոլները, դիմում են Արցախի իշխանաց իշխանին՝ առաջարկելով խաղաղություն: Հասան-Ջալալ-Դոլան մեծ նվերներով իջնում է իր բերդից և հաշտություն կնքում Արցախը նվաճելու հրաման ստացած Ջուղթուղա զորավարի հետ: Մոնղոլները «...մեծարանս արարեալ նմա (Արցախի իշխանաց իշխանին – Ս. Հ.-Ջ.), տան զաշխարհն իւր ի ձեռս նորա այլ ևս յաւելուածով...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, իր քաջության և իմաստուն քաղաքականության շնորհիվ Հասան-Ջալալ-Դոլան կարողացել է ոչ միայն ապահովել Արցախի անվտանգությունն, այլև մեծացնել նրա սահմանները՝ թաթար-մոնղոլներից ստանալով նոր հողեր ու տարածքներ:

Դեպի Արցախ թաթար-մոնղոլների արշավանքը տեղի է ունեցել մոտավորապես 1238-1239թթ., թերևս հենց 1239թ., քանզի, ըստ երևույթին, հենց այս արշավանքի պատճառով է, որ Արցախի իշխանաց իշխանը, 1238թ. ավարտելով Գանձասարի եկեղեցու կառուցումը, ստիպված է եղել օժման հանդիսավոր արարողությունը կատարել երկու տարի անց՝ 1240թ.:

Ամենայն հավանականությամբ հենց այս արշավանքի ժամանակ էլ Հասան-Ջալալ-Դոլան ստիպված է լինում թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար Չարմադանի որդուն՝ Բորա նուրինին*, կնության տալու իր դստերը՝ գեղեցկուհի Ռուզաքանին (Ռուզանին)**, որի շնորհիվ, ըստ երևույթին, թաթար-մոնղոլներն ավելի մեղմ քաղաքականություն են սկսում վարել Հասան-Ջալալ-Դոլայի ու Արցախի նկատմամբ:

1242թ. սկզբներին թաթար-մոնղոլների մեծ խանից հրաման ստացվեց թաթար-մոնղոլական զորքերի գլխավոր հրամանատար, համրացած Չարմադանի² փոխարեն նոր հրամանատար ընտրելու մասին: Ընտրության արդյունքում նոր զորավար և առաջնորդ ընտրվեց Բաչու-Ղուրչին³, սակայն իշխանությունը պետք է վարեր Չարմադանի կինը՝ Ելթինա խաթունը⁴:

Նոր զորահրամանատար Բաչու-Ղուրչին Արևմտյան Հայաստանը սելջուկներից նվաճելու համար հայկական զորագնդերից բանակ է կազմում, որի մեջ ընդգրկում է նաև Հասան-Ջալալ-Դոլային, վերջինիս քեռիներ Իվանեի ու Ջաքարեի որդիներին՝ Ավագին և Շահնշահին իրենց զորագնդերով:

Արևմտյան Հայաստանն ու Արևելյան Վրաստանը նվաճելուց հետո մոնղոլները ցանկանում էին իրենց իշխանությանը ենթարկել նաև Իկոնիայի Սելջուկյան պետությունը:

Պարտության մատնելով սելջուկներին՝ Բաչու-Ղուրչին որոշում է շարունակել հաղթական երթն ու ծնկի բերել նաև սելջուկների առաջնորդ Ղիյաս-Էդդին քայ Խոսրով II-ի (1237-1247թթ.) դաշնակիցներին, մասնավորապես՝ Հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթում I-ին:

Սակայն Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի դիվանագիտական միջնորդության շնորհիվ Հայկական Կիլիկիայի թագավոր Հեթում I-ի (1226-1270թթ.) ու թաթար-մոնղոլների միջև կնքվում է դաշինք, ինչի արդյունքում Կիլիկիան փրկվում է վերահաս կործանումից:

Հեթում արքան, տեղեկանալով իր դաշնակցի՝ Ղիյաս-Էդդինի պարտության մասին, որպես հեռատես միապետ, որոշում է մի պատգամավորություն ուղարկել թաթար-մոնղոլական բարձրագույն ռազմաքաղաքական ղեկավարության մոտ՝ առաջարկելով կնքել խաղաղության և բարեկամության մասին դաշնագիր⁵:

Շատ լավ իմանալով, որ ժամանակի հայ քաղաքական իրականության մեջ եթե կար մեկն, ով մեծ հարգանք ու պատիվ էր վայելում թաթար-մոնղոլական բարձրագույն ղեկավարների շրջանում, ով օժտված էր հմուտ դիվանագիտական կարողությամբ՝ պետք է ենթադրել, որ Հեթում արքան մի դիմապանություն էլ ուղարկել էր Արցախի իշխանաց իշխանի մոտ՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը թաթար-մոնղոլական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ հանդիպելու և բանակցելու համար:

Լինելով հեռատես պետական գործիչ ու հմուտ դիվանագետ՝ Հասան-Ջալալ-Դոլան, բնականաբար, հանձն է առնում իրականացնել խիստ կարևոր, ազգային նշանակություն ունեցող

¹ Նույն տեղում, էջ 255:

* թաթար-մոնղոլ. - հայերեն նշանակում է պարոն, (տե՛ս Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, էջ 197):

** Այս ամուսնության վերաբերյալ Մուրացանը 1881թ. գրել է պատմական դրամա, որը հրատարակվել է 1900թ. «Թատրոն» հանդեսում, (տե՛ս Մուրացան, Ռուզան կամ հայրենասեր օրհորդ, Երևան, 1944):

² Պատմություն Հայոց արարելալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ, էջ 263:

³ Նույն տեղում, էջ 263-264:

⁴ Նույն տեղում, էջ 274: «Խաթուն»-ը մահմեդական ծագում ունեցող բառ է, որը հայերեն նշանակում է «կին», «պատվավոր կին», «տիկին», «խանըմ», (տե՛ս Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Կ. Ա, Երևան, 1961, էջ 362):

⁵ Պատմություն Հայոց արարելալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցույ, էջ 269:

զնա ի տուն իւր, և թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց: Այլ և բերողք նշխարացն տնսին ի ճանապարհի գնոյն տնսիլ լուսոյն ի վերայ նշխարացն»¹:

Թե՛ն Կիրակոս Գանձակեցին գրել է, որ Հասան-Ջալալ-Դոլայի մասունքները «...թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց», այնուամենայնիվ, մինչ օրս հայտնի չէ Արցախի իշխանաց իշխանի գերեզմանի գտնվելու ստույգ տեղը:

Ինչո՞ւ այսօր Գանձասարի եկեղեցու գավթում ի շարս բազում տապանաքարերի չկա մի տապանաքար, որի արձանագրությունն ընթերցելով հնարավոր լինի հստակ ասել, որ ահա սա է Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի գերեզմանը:

Չափազանց դժվար է հավատալ, թե՛ Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար չի դրել մասունքներն ամփոփելուց հետո: Այդ դեպքում որտե՞ղ է իշխանաց իշխանի գերեզմանը:

Գանձասարի եկեղեցու գավթի արևելյան մասում՝ դեպի եկեղեցին տանող մուտքի առջև գտնվող տապանաքարը, որը գանձ որոնողների կողմից երեք մասի է բաժանվել, այնուհետև կրկին դրվել խառնված գերեզմանի վրա, բազում թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս թե՛ այցելուներին, թե՛ եկեղեցում ծառայող հոգևորականներին, ովքեր սխալմամբ Հասան-Ջալալ-Դոլայի թոռանթոռ՝ Ջալալ Մեծի տապանաքարը նույնացնում են Հասան-Ջալալ-Դոլայի տապանաքարի հետ:

Հիշյալ տապանաքարի արձանագրությունն ուշադիր ընթերցելով՝ կարելի է տեսնել, որ այն վերաբերում է XV դարում գործունեություն ծավալած Արցախի իշխան Ջալալ Մեծին, ինչն իրավացիորեն նկատել է Բ. Ռիտուբայանը²: Ահա այդ արձանագրությունը.

«ԱՅ[Ս Է] ՀԱՆԳ[ԻՍ]Տ ՄԵԾԻՆ
Ջ[ԱԼ]ԱԼԻ[Ն] ԱՂԱԻԹՍ
ՅԻ[Շ]ԵՅԷՔ ԹՎ[ԻՆ] :ՊԶ: (1431)»³:

Մինչդեռ Հասան-Ջալալ-Դոլան նահատակվել է 1261թ.՝ տապանաքարի վրա նշված թվականից 170 տարի առաջ:

Մակար Բարխուտարյանցն այս արձանագրության մասին գրել է. «Հարկ է յայտնել, որ ականատես իշխանս Ջալալ-Դոլայ նահատակուած է ՉԺ (1261) թուին, իսկ սորա գերեզմանի շիրմաքարն կրում է Հայոց ՊԶ (1431) թիւը: Յայտնի է, թե՛ («Այս է հանգիստ մեծին Ջալալին. յադալթս յիշեցէք թվ. ՊԶ (1431)») տապանաքարս կամ նահատակութիւնից 170 տարի յետոյ ձգուած է եւ կամ փոխուած է հին տապանաքարն եւ ձգուած նորս եւ կամ այլ է Ջալալ-Դոլայի եւ այլ Ջալալի գերեզմաններն, բայց տապանաքարն միայն մի հատ է»⁴:

Դժվար է հավատալ Բարխուտարյանցի ենթադրություններին, քանզի նախ չէր կարող պատահել, որ Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար չդնէր մասունքներն ամփոփելուց անմիջապես հետո, այլ թողնէր, որ այն դրվեր հուղարկավորությունից 170 տարի հետո միայն:

Երկրորդ, եթե՛ ընդունում ենք, որ Աթաբեկը հոր գերեզմանի վրա տապանաքար է դրել մասունքներն ամփոփելուց անմիջապես հետո, ապա պետք է ենթադրել, որ նա տապանաքարի վրա փորագրել է տվել նահատակվածի, այսինքն՝ իր հոր, լրիվ կամ մասնակի անունը, այն է՝ «Հասան-Ջալալ-Դոլա» կամ «Հասան-Ջալալ»՝ մինևույն ժամանակ արձանագրելով նաև նահատակության թվականը՝ 1261:

Եվ եթե՛ հետագայում Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգներն իրենց նախապապի գերեզմանի վրայի ժամանակի ընթացքում մաշված, հին տապանաքարը փոխել են և դրել նորը, ապա ճիշտ է ենթադրել, որ նրանք անխախտ կթողնեին տապանաքարի վրայի գիրը՝ մասնավորապես նահատակվածի անունն ու նահատակության տարեթիվը, ընդամենն արձանագրելով փոփոխության թվականը, այլ ոչ թե՛ Հասան-Ջալալ-Դոլայի անվան ու նահատակության տարեթվի (1261թ.) փոխարեն կփորագրեին Ջալալ Մեծի անունն ու վերջինիս վախճանի թվականը (1431թ.):

Եվ վերջապես երրորդ, անտրամաբանական է ենթադրել, որ Հասան-Ջալալ-Դոլայի և Ջալալ Մեծի գերեզմանների վրա մեկ տապանաքար են դրել, քանզի հիշյալ անձինք ոչ թե՛ ռամիկներ են եղել, այլ ազնվականներ և այս առումով կարելի է մեծ հավանականությամբ ենթադրել, որ նրանց պատվով են հուղարկավորել՝ յուրաքանչյուրի գերեզմանին դնելով առանձին տապանաքար:

Մնում է կարծել, որ Աթաբեկն, անտարակույս, տապանաքար է դրել հոր գերեզմանի վրա, որի ճշգրիտ տեղը, սակայն, դժբախտաբար, մինչ օրս, դեռևս, հայտնի չէ:

¹ Պատմություն Հայոց արարելալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, էջ 375-376:

² Ռիտուբայան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 208, 305:

³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 64:

⁴ Բարխուտարյանց եպիսկոպոս Մ., նշվ. աշխ., էջ 252, 375:

Այսպիսով, Արցախի Առանշահիկների թագավորական տոհմի ժառանգ Հասան-Ջալալ-Դոլան 47 տարի անընդմեջ՝ 1214-1261թթ., հանդիսացել է Արցախի թագավորը կամ իշխանաց իշխանը, կամ իր խոսքով ասած՝ «Բնակաւոր (բնիկ – Ս. Հ-Ջ.) ինքնակալ (ինքնիշխան – Ս. Հ-Ջ.) բարձր և մեծ Արցախական աշխարհի, թագաւոր Խալխանաբերդի, յոբնասահման (բազմասահման – Ս. Հ-Ջ.) նահանգաւր»¹:

XIII դարի հայ քաղաքական իրականության մեջ Հասան-Ջալալ-Դոլան ամենանշանավոր պետական, ռազմական ու քաղաքական գործիչներից մեկն էր: Նրա քաղաքական-դիվանագիտական գործունեությունը Հայաստանի միջնադարյան պատմության մեջ եզակի նրկույթ էր: Նա փաստացի (դե-ֆակտո) և իրավաբանորեն (դե-յուրե) ներկայացել և օտարների կողմից ճանաչվել է որպես անկախ, ինքնիշխան պետության ղեկավար:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Ստեփան Հասան-Ջալալյան - ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ

ՀՀ Ազգային ժողովի փորձագետ

E-mail: Hasan-Jalal@yandex.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեկցիայի անդամ, պ.գ.դ. Վ.Ռ.Բալայանը:

¹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, էջ 38-39: